

Paulina Tikhonova, a botanist and head of the Kherson Museum of Natural History in the 1920s and early 1930s

Alexander Pryn

National Art and Culture Museum Complex "Mystetskyi Arsenal"

article info

key words

Paulina Tikhonova, museum, Kherson, botany, collection, herbarium, scientific equipment.

correspondence to

Alexander Pryn; National Art and Culture Museum Complex 'Mystetskyi Arsenal,' 10–12 Lavrska Street, Kyiv, 01010 Ukraine; Email: pryn.iskander@gmail.com; orcid: 0000-0001-7944-9262

article history

Submitted: 16.04.2023. Revised: 28.05.2023. Accepted: 30.06.2023

cite as

Pryn, A. 2023. Paulina Tikhonova, a botanist and head of the Kherson Museum of Natural History in the 1920s and early 1930s. *GEO&BIO*, 24: 270–276. [In Ukrainian, with English summary]

abstract

The aim of the article is to explore the life and professional path of Paulina Tikhonova, a botanist and head of the Kherson Natural History Museum, during the difficult period of formation of the museum network in the early 1920s to early 1930s. The importance of the research is due to the need to create a complete history of the museum science in Ukraine through a series of studies on the history of individual museums, their managers and employees. The source base of this article is a complex of discovered archival materials on the history of museums of the Kherson region. These materials are stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in the fund P 166 of the Ministry of Education and Science of Ukraine (1920–1946 People's Commissariat of Education of the UkrSSR). The history of the Kherson Natural History Museum dates back to 1899, when the Natural History Museum of the Kherson Governorate Zemstvo was established. The Kherson Museum of Natural History is one of the 152 state-registered museums and one of the 10 natural history museums in the Soviet museum network. The article describes the stages of Paulina Tikhonova's education from primary education to getting higher education in Odessa. The biography and the main stages of her professional growth are shown, the professional transformation from the head of the visual instruments workshop of the Bender Zemstvo, the instructor for the production of visual natural instruments of the Kherson Governorate Zemstvo, assistant of the Kherson Polytechnic Institute, and teacher of the Kherson Institute of Public Education to the head of the Kherson Natural History Museum. Scientific expeditions in the territories of the Kherson region became the main source of enrichment of the museum's collection. Among them were trips to Dovhyi and Kruglyi islands, to Yahorlyk Bay, and the Kinburn Spit. Besides, in the article the structure of the Kherson Museum of Natural History is considered, the quantitative and qualitative composition of the collection is clarified, ways of its enrichment and other topics are considered. Regular working relations with local educational establishments and leading scientific institutions and individual researchers are reflected.

Пауліна Тихонова — ботанік, завідувач Херсонського природничо-історичного музею в 1920-х і на початку 1930-х років

Олександр Принь

Резюме. Стаття присвячена дослідженню життєвого та професійного шляху ботаніка та керівника Херсонського природничо-історичного музею Пауліни Тихонової у складний період становлення та формування музейної мережі початку 1920-х — початку 1930-х рр. в Україні. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю створення цілісної історії музейної справи в Україні через проведення низки досліджень з історії діяльності окремих музеїв, їхніх керівників та працівників музейних установ. Джерельною базою для написання статті став комплекс виявлених архівних матеріалів з історії музеїв Херсонської округи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Р 166 «Міністерство освіти і науки України (1920–1946 Народний комісаріат освіти УСРР)». Херсонський природничо-історичний музей бере початок своєї історії у далекому 1899 р., коли було утворено Історично-природничий музей Херсонського губернського земства. В радянській музейній мережі Херсонський природничо-історичний музей був один із 152 музеїв, що перебували на державному обліку, та одним із 10 природничого профілю. У статті наведено етапи отримання освіти П. Тихонової від початкової освіти до отримання вищої освіти у м. Одесі. Відображено трудову біографію та основні етапи професійного зростання від завідування майстерню наочних приладів Бендерського земства, інструктора з виготовлення наочних природних приладів Херсонського губернського земства; асистента Херсонського політехнічного інституту, викладача Херсонського інституту народної освіти до завідувача Херсонського природничо-історичного музею. Основним джерелом поповнення фондової колекції музею стали наукові експедиції на теренах Херсонської округи. Серед них – експедиції на острови Довгий і Круглий, в Ягорлицьку затоку та Кінбурнську косу. Крім того, розглянуто структуру Херсонського природничо-історичного музею, з'ясовано кількісний та якісний склад фондового зібрання, розглянуто шляхи поповнення колекції тощо. Відображено сталі робочі зв'язки з місцевими закладами освіти та наукові — з провідними науковими інституціями та окремими дослідниками.

Ключові слова: Пауліна Тихонова, музей, Херсон, ботаніка, фондова колекція, гербарій, наукові прилади.

Адреса для зв'язку: Олександр Принь; Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал», вул. Лаврська, 10–12, Київ, 01010 Україна; Email: pryn.iskander@gmail.com; orcid: 0000-0001-7944-9262

Вступ

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю створення цілісної історії музейної справи в Україні через проведення досліджень з історії діяльності окремих музеїв, їхніх керівників та працівників музейних установ.

Стаття присвячена біографічній розвідці життєвого та професійного шляху ботаніка та керівника Херсонського природничо-історичного музею Пауліни Тихонової у складний період становлення та формування музейної мережі від початку 1920-х до початку 1930-х рр.

Джерельна база

Основою для написання розвідки став комплекс виявлених архівних матеріалів з історії музеїв Херсонської округи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Р 166 «Міністерство освіти і науки України (1920–1946 Народний комісаріат освіти УСРР)». Серед документів: особова справа П. Б. Тихонової, описові, фінансові та статистичні звіти про роботу музею, листування з Головною наукою, Сектором науки НКО УСРР з питань роботи музею, його потреб та перспектив розвитку, формування фондової колекції тощо.

Херсонський природничо-історичний музей бере початок своєї історії у далекому 1899 р., коли було утворено Історично-природничий музей Херсонського губернського земства [Diachenko 2007]. Музей був одним з 152 музеїв, що перебували на державному обліку та одним із 10 природничого профілю в Україні [ЩДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 10. Спр. 43. Арк. 35].

На початку свого існування Херсонський природничо-історичний музей являв собою Ентомологічний кабінет, що складався з ентомологічної колекції, подарованою Одеською Ентомологічною комісією, і поступово поповнювався зразками комах-шкідників сільського господарства Херсонської губернії. Завідування кабінетом було доручено губернському земському ентомологу Йосипу Конрадовичу Пачоському. Він, будучи пристрасним мисливцем і чудовим стрільцем, незабаром набув на полюванні величезний матеріал фауни Бессарабії, Херсонської та Таврійської губерній. Отриманий матеріал було змонтовано у музеї спеціалістом-препаратормом. До складу фондової колекції музею увійшла також колекція ссавців та птахів, зібраних та подарованих О. О. Браунером (148 екз.). Також у поповненні фондової колекції музею особливо енергійну участь брала родина Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна (власника та засновника зоопарку та степового заповідника в Таврійській губернії «Асканія-Нова»). Рослинний світ Херсонщини був широко представлений у музеї, і музей цим завдячує Й. К. Пачоському, відомому ботанику-географу, який протягом понад 25 років вивчав видовий склад флори. В обмін на свої гербарні екземпляри музей набув 900 видів «Herbarium Florae Rasticae», отриманих від Всеукраїнської академії наук [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 4. Спр. 192. Арк. 247–248].

Із 16 лютого 1922 р. Херсонський природничо-історичний музей очолила Пауліна Борисівна Тихонова. На цій посаді вона замінила відомого вченого та засновника цього музею Йосипа Кондратовича Пачоського. Про життєвий шлях та діяльність Пауліни Тихонової немає публікацій, є лише невеличкі згадування у працях музейників про факт її керівництва Херсонським природничо-історичним музеєм [Diachenko 2007; Moisienko *et al.* 2014].

Curriculum vitae

Біографічна довідка, підготовлена клерком НКО УСРР для внутрішнього використання, містила коротку узагальнену характеристику очільниці музею: народилася у 1887 р. в м. Херсоні. Освіта — природничий відділ фізико-математичного факультету Одеських вищих жіночих курсів (1906 р.). З 1914 р. завідувала майстернею наочних приладів Бендерського земства; з 1917 р. — інструктор з виготовлення наочних природних приладів Херсонського губернського земства; з 1918 р. до 1920 р. — асистент ботаніки Херсонського політехнічного інституту. Завідувач музею з 1922 р. З 1920 р. — викладач Херсонського ІНО. Член Всесоюзного ботанічного товариства. Володіла чотирма мовами: українською, російською, німецькою та французькою [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 9. Спр. 1467. Арк. 22].

Навчання та освіта

Більш розлогу інформацію про життєвий шлях та професійну діяльність дізнаємося з особової справи та життєпису П. Б. Тихонової, датованих 25 липня 1927 р. Народилася 20 вересня 1887 в м. Херсоні. Навчалася в Херсонській 8-ми класній гімназії, яку закінчила із золотою медаллю в 1906 р. (рис. 1, *a–b*). Після закінчення гімназії переїхала до м. Одеси, де працювала вчителькою у народних школах та вечірніх робочих курсах.

Перебуваючи в Одесі, П. Тихонова вступила на Вищі жіночі курси, які скінчила в 1914 р. по природничому відділу фізико-математичного факультету. Під час навчання вона зацікавилася поглибленим вивченням природничих дисциплін та сконцентрувала свою увагу за напрямом ботаніка під керівництвом проф. М. М. Зеленецького (ботаніка) та Ф. М. Породька (анатомія рослин).

Педагогічна праця вимагала набуття практичних знань на дослідах та приладах, тому П. Тихонова багато часу працювала в Одеському педагогічному музеї, а літні місяці присвячувала науковим відрядженням (екскурсіям) для ознайомлення з природою Дніпра, Волги, Кавказу та Криму.

Упродовж 1912 та 1913 рр. П. Тихонова викладала ботаніку на літніх педагогічних курсах для вчителів, які заснувало в Одесі Товариство розповсюдження знань. Із 1914 р. до 1917 р. працювала на посаді завідувача майстерні наочних навчальних приладів Бендерського

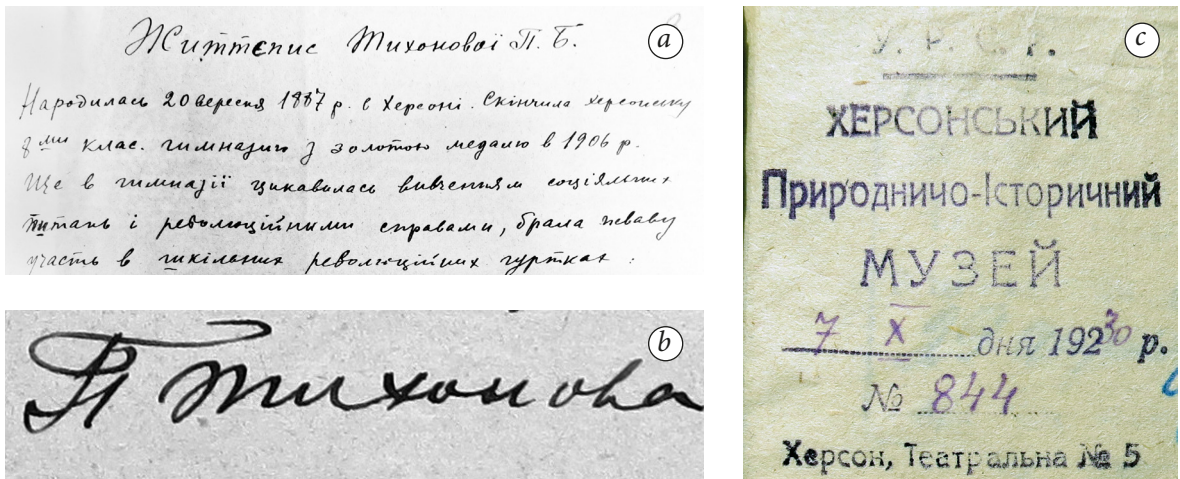

Рис. 1. Фотодокументи, що ілюструють діяльність П. Тихонової та музею у час її роботи: (а) фрагмент автобіографії П. Тихонової (25 липня 1927 р.); (б) підпис П. Тихонової; (с) кутовий штамп Херсонського природничо-історичного музею.

Fig. 1. Photo documents illustrating the activities of P. Tikhonova and the museum during her work: (a) a fragment of P. Tikhonova's autobiography; (b) signature of P. Tikhonova; (c) corner stamp of the Kherson Museum of Natural History.

земства. Під час роботи вона ознайомила з рослинністю, збрала гербарії флори Бендерського повіту й окремо гербарії медодайних та лікарських рослин. Влітку 1917 р. П. Тихонова переїхала на Кавказ, де вивчала флору в районі мінеральних джерел біля м. П'ятигорська та впродовж двох місяців досліджувала там хімічний склад питних мінеральних вод.

Наприкінці серпня 1917 р. П. Тихонова повернулася до Херсона, де влаштувалась на роботу до Херсонського губернського земства та взялась за виготовлення наочних приладів з ботаніки для шкіл. Після ліквідації земства вона продовжила роботу у відділі народної освіти інструктором з виготовлення шкільних наочних приладів із природознавства.

З осені 1918 р. П. Тихонову запросили працювати в Херсонському політехнічному інституті на посаді асистента з ботаніки під керівництвом проф. Й. К. Пачоського, де вона вела практичні заняття з ботаніки. З 1918 до 1922 р. дослідниця збрала гербарії флори з околиць Херсона та намалювала аквареллю близько 200 таблиць рослин, які використані як наукові приладдя при викладанні ботаніки. Одночасно з осені 1920 р., за запрошенням керівництва Херсонського інституту народної освіти, вона читала курс ботанічних дисциплін для студентів ІНО.

Музейна справа

Із 16 лютого 1922 р. вчену призначено на посаду завідувача Херсонського природничо-історичного музею (рис. 1, с). Окрім інтенсивної педагогічної діяльності П. Тихонова багато часу приділяла науковій складовій своєї діяльності. Так, за період з 1918–1928 рр. роботи в м. Херсоні та передмісті було проведено наукові дослідження та оформлено рукописи: «Дикоростучі медодайні рослини в околицях м. Херсона» (1918–1919), «Фітопланктон нижньої частини Дніпра» (1920–1921); «Осмотичне тиснення у деяких солончакових рослин» (1922), «Отруйні рослини Херсонщини» (1923), «Лікарські та чинбарні рослини в Херсонській окрузі» (1924), «Матеріали до краєзнавчої роботи в школі — ботанічна екскурсія на Дніпрянському плавню» (1925), «Провідник по Херсонщині для екскурсантів» (1926), «Каталог Херсонського природничо-історичного музею» (1928) [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 12. Спр. 7665. Арк. 4; ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 8. Спр. 443. Арк. 219]. За браком коштів не всі наукові праці були надруковані.

Окрім педагогічної та наукової діяльності П. Тихонова брала участь у роботі низки заходів та діяльності різних громадських товариств та організацій. Зокрема, в січні 1926 р., як делегат від Херсонського ІНО, Пауліна Тихонова взяла участь у Всесоюзному з'їзді ботаніків у Москві, а також брала участь у діяльності Всесоюзного ботанічного товариства, Херсонського краєзнавчого товариства, була дієвим членом-кореспондентом Одеської краєвої комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи від Херсонської округи [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 12. Спр. 7665. Арк. 3].

Структура та наповненість музею

Під час каденції Пауліни Тихонової музей розміщувався за адресою: м. Херсон, вул. Театральна, буд. 5. Відомча підпорядкованість музею — окружний відділ політосвітньої роботи Херсонського окрвиконкому. Штатний розклад музею мав усього дві оплачувані посади — завідувача та сторожа. Без фінансового забезпечення у музеї працювало також ще 10 співробітників за основними напрямками практичної роботи музею [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 491].

Перші офіційні дані про стан фондової колекції містяться у першому статистичному річному звіті, надісланому до НКО УСРР. Дані звіту констатують, що за період з 01.10.1924 до 01.10.1925 Херсонський природничо-історичний музей відвідали 17 899 містян та гостей міста [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 491 зв.]. У зазначений звітний період музей мав таку структуру та наповненість відділів (табл. 1).

Окрім зазначених відділів, на базі музею також діяли й інші структурні підрозділи: виставковий зал для експонатів із фауни колишньої Херсонської губернії; ботанічний кабінет; ентомологічний кабінет; бібліотека; екскурсбюро для вивчення місцевого краю; вчительський гурток та гурток студентів Херсонського ІНО.

Загалом на кінець 1925 р. в Херсонському природничо-історичному музеї експонувалося 2 996 предметів фондової природничої колекції [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 492].

До основних просвітницьких лекційних заходів музею з відвідувачами включено такі лекції: «Фауна й флора нашого краю», «Значення природничо-історичного музею для вивчення краю», «Засмічуючі рослини», «Вплив рослин на розвиток ґрунту», «Методичні вказівки для шкільних екскурсій до музею» тощо.

З невеличким розширенням штату в 1926 р., в музеї почав працювати препарататор, який в майстерні музею виготовляв експонати з матеріалів, що були зібрані під час нетривалих екскурсій — чучела ссавців, птахів, колекції комах.

Таблиця 1. Структура та наповненість відділів музею у період 1924–1925 рр.

Table 1. The structure and occupancy of the museum's departments in the period of 1924–1925

№	Назва відділу	Кількість експонатів
1	Відділ ссавців	182
2	Відділ птахів	1384
3	Відділ рептилій	26
4	Відділ амфібій	15
5	Відділ риби	83
6	Відділ яйця пташине	250
7	Відділ комах	–
8	Відділ гербарій	130
9	Відділ насіння дикоростучих рослин	803
10	Відділ дендрологічний	30
11	Відділ корінних систем засмічуючих рослин	17
12	Відділ з рибальства	3
13	Відділ боротьби зі шкідниками з класу комах	10
14	Відділ боротьби зі шкідниками з класу паразитуючих грибів	10
15	Відділ мінералів Криворіжжя	53
	Разом	2996

У 1927 р. П. Тихонова змогла отримати додаткове фінансування музею від Упрнауки Народного комісаріату освіти для проведення наукових експедицій на теренах Херсонської округи. На отримані кошти влітку та восени 1927 р. було проведено експедиційні виїзди в Дніпровські плавні, острови Довгий і Круглий, в Ягорлицьку затоку та Кінбурнську косу. Метою експедиції стало ознайомлення з міграцією перелітних птахів та збір зразків ссавців: землерийки, тушканчики, криси, миші, вужі, жаби, комахи з ряду Coleoptera, Orthoptera та ін. [ЦДАВО, Ф. Р. 166. Оп. 6. Спр. 172. Арк. 271].

У 1927 р. Херсонський природничо-історичний музей мав уже три штатні одиниці персоналу, бюджет утримання музею склав 4132 крб, фондова колекція складала 39 446 одиниць, а бібліотека налічувала 3800 одиниць спеціалізованої літератури. Для порівняння, Одеський природничий музей мав штат 10 одиниць, бюджет 10520 крб на рік та 28066 експонатів, а Миколаївський природничий музей мав три штатні одиниці персоналу з бюджетом 2152 крб при кількості фондової колекції 6972 од. зб. [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 9. Спр. 1467. Арк. 11].

Інституційна колаборація

Херсонський природничо-історичний музей обслуговував студентів Херсонського інституту народної освіти, Херсонського сільськогосподарського технікуму, учнів професійних та трудових шкіл м. Херсона. Окрім просвітницької діяльності музей підтримував сталі наукові зв'язки з науковими установами Всеукраїнської академії наук, Всесоюзною академією наук, Краєзнавчим комітетом у Харкові та Москві, Народним комісаріатом земельних справ та підтримував наукові зв'язки з окремими науковцями: зоологами В. М. Артоболевським та О. М. Кириченком, ботаніками Є. М. Лавренком, В. І. Липським, Г. І. Танфільєвим та ін. [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 6. Спр. 277].

Попри мізерне фінансування потреб музею, Пауліна Тихонова не тільки належним чином опікувалася наявною колекцією, але й змогла організувати значне поповнення природничої колекції Херсонського природничо-історичного музею. Крім того, підтримуючи добрі наукові стосунки зі своїм вчителем Й. К. Пачоським, П. Тихонової, під егідою Херсонського природничо-історичного музею, вдалося організувати видання рукопису вченого «Опис рослинності Херсонської губернії. Випуск III. Плавні, піски, солончаки, бур'яни» з авторською передмовою [Paczoski, 1927].

У жовтні 1930 р. Сектор науки НКО УСРР повідомив П. Тихонову, що питання про об'єднання Херсонських історико-археологічного та природничо-історичного музеїв залишається відкритим та що в 1930–1931 роках за кошти державного бюджету утримуватиметься лише один Херсонський історико-археологічний музей [ЦДАВО. Ф. Р. 166. Оп. 9. Спр. 1507. Арк. 6].

Трагічні події періоду репресій, що розгорнулися в Україні на початку 1930-х рр., не оминули долю П. Тихонової. Її було заарештовано 23.12.1932 р. (на момент арешту проживала в м. Херсоні), звинувачено за ст. 54-10 УК УСРС особливою нарадою при Колегії ДПУ УРСР від 30.04.1933 р. Вирок: з-під варті звільнено. Реабілітована 23.01.1992 [ДА Херсонської області. Ф. Р. 4033. Оп. 9. Спр. 104. Арк. 54, 56, 134, 137]. Подальша доля П. Тихонової невідома.

Обговорення

Наразі доступні до опрацювання архівні документи не дозволяють повноцінно простежити життєвий шлях Пауліни Тихонової. Досліджені документи дають можливість констатувати, що діяльність вченої сприяла збереженню та збільшенню ботанічної колекції музею й поширенню природничих знань на теренах Херсонщини. Подальша доля Пауліни Тихонової після ув'язнення невідома.

Ця публікація не є остаточним дослідженням, що розкриває життєвий шлях та багатогранну діяльність вченої та відкриває напрям подальшого наукового пошуку з дослідження невідомих та призабутих сторінок історії музейного життя як Херсонщини, так і загалом музейної справи України 1920-х та початку 1930-х років.

Подяки

Стаття підготовлена в межах родинного кошторису (без грантової підтримки) в порядку особистої ініціативи повернення забутих імен дослідників та музейників і є продовженням у циклі статей про А. Артюхову, В. Грінченка, С. Грушевського, В. Грінченка, Р. Данківську, І. Коваленка, П. Козлова, Є. Рудинську, М. Рудинського, Я. Симонова, М. Тімашеву, Г. Каховського, С. Локтюшева, О. Маліношевського, О. Якубського та ін.

Автор дякує Марині Принь та Лілії Шереметі за творче натхнення, Ігорю Загороднюку за конструктивні пропозиції стосовно удосконалення публікації, Сергію Дяченку та Михайлу Підгайному за окремі факти з історії Херсонського природничо-історичного музею.

References

- Diachenko, S. A. 2007. Short historical essay of the Kherson Museum of Local History. *Herald of the Odesa Museum of History and Local History*, No. 3: 30–34. [In Russian]
- Moisienko, I. I., M. F. Boyko, M. M. Pidgainy, O. E. Khodosovtsev. 2009. Joseph Pachosky. Kherson flora. Volume II. Poznań, 2008. *Chornomorski Botanical Journal*, 5 (3): 458–460. [In Ukrainian] <https://doi.org/10.14255/2308-9628/09.53/14>
- Melnyk, V. I. 2014. Jozef Konrad Paczoski (150th Anniversary). *Ukrainian Botanical Journal*, 71 (6): 740–746. [In Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/ukrbotj71.06.740>
- Paczoski, J. K. 1927. *Materials for the study of soils and soils of the Kherson province: description of the vegetation of the Kherson province. Floats, sands, salt marshes, weeds*. Issue 3. Kherson Museum of Natural History, Kherson, 1–228. [In Russian]